

Seelenheil und Spektakel. Jüdische Konversionen im zentraleuropäischen Raum bis 1848, red. Helmut Teufel, Pavel Kocman, Milan Řepa, Společnost pro dějiny židů v České republice/Gesellschaft für Geschichte der Juden in der Čechischen Republik, Historický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i., Verlag Ph.C.W.Schmidt, Brunn–Prag–Neustadt an der Aisch 2023, ss. 308

Książka jest pokłosiem poświęconej żydowskim konwersjom konferencji, która odbyła się w dniach 15–17 października 2019 w Brnie. Wystąpienia konferencyjne wygłaszane były w języku niemieckim i czeskim, ale do publikacji te ostatnie zostały przetłumaczone na niemiecki.

Jak zauważają wydawcy we wstępie, konwersje z judaizmu na chrześcijaństwo, a w jeszcze większym stopniu z chrześcijaństwa na judaizm stanowią marginalny temat w badaniach historycznych, a niniejszy zbiór ma na celu przedstawienie tego zagadnienia w odniesieniu do katolickich terytoriów południowych Niemiec, Austrii, Czech i Moraw w średniowieczu i nowożytności. Wydawcy wskazują także na nowszą literaturę dotyczącą problematyki konwersji na tym obszarze.

Trzyście tekstów składających się na tom zostało ułożonych w porządku chronologicznym. We wstępnym artykule Christoph Cluse (Trewir) podkreśla, że badanie konwersji religijnych w społeczeństwach średniowiecznych i nowożytnych stanowi duże wyzwanie historiograficzne, oraz wskazuje na cztery perspektywy badawcze obecne w dotychczasowych badaniach, które skupiały się na: 1) religijnych motywach konwersji, często w powiązaniu z prowadzonymi w tym celu działaniami misyjnymi (jak pisze autor, to ujęcie może być niekiedy problematyczne ze względu na pomijanie literackiej i polemicznej konwencji historii o nawróceniu); 2) konwersjach jako praktyce społecznej, a co za tym idzie na badaniu najczęstszych uwarunkowań czy konsekwencji konwersji (autor zwraca tu uwagę na nowe podejścia metodologiczne wynikające z badań kulturoznawczych, takie jak zwrot lingwistyczny czy zwrot przestrzenny); 3) barierach, czyli zjawisku włączenia bądź wykluczenia konwertytów ze społeczeństwa chrześcijańskiego; 4) przedstawieniu złożoności i wielopoziomowej dynamiki konwersji. Jak podkreśla Cluse, te różne perspektywy w praktyce wzajemnie się nie wykluczają.

Trzy kolejne artykuły dotyczą konwersji w okresie średniowiecznym. Eva Doležalová (Praga) przedstawia konwersje Żydów w Czechach i na Morawach, które miały miejsce od początku osiedlenia się Żydów w XI w. do początków husytyzmu. Stwierdza, że niewiele wiadomo o koegzystencji Żydów i chrześcijan w średniowieczu, w tym także o konwersjach, choć przyjmuje się, że były one częstsze, niż wskazują na to zachowane źródła. Niejasne pozostają przebieg i motywy konwersji, chociaż zapewne dominująca była tu chęć ratowania życia, jak w specyficznym przypadku przymusowych chrztów towarzyszących niszczeniu dzielnic żydowskich podczas pierwszej krucjaty (1096), a zwłaszcza podczas pogromu w Pradze (1389). Dopiero, jak zauważa autorka, od czasu wojen husyckich wzmianki źródłowe o konwersjach czeskich i morawskich Żydów są liczniejsze.

Z kolei artykuł Eveline Brugger (St. Pölten) odnosi się do konwertytów w czternastowiecznych źródłach austriackich. Jak zauważa autorka, temat konwersji Żydów w średniowiecznej Austrii kojarzy się przede wszystkim z przymusowymi chrztami podczas pogromu w Wiedniu w latach 1420–1421. Tymczasem dla poprzedniego wieku poświadczono obecność ochrzczonych Żydów, choć okoliczności i charakter ich konwersji często nie są znane. Autorka stwierdza, że bezpośrednie wzmianki o konwersjach są rzadkie i dotyczą przede wszystkim wyższych warstw społeczeństwa żydowskiego, natomiast otwartą kwestią pozostaje, w jakim stopniu zjawisko to dotyczy warstw niższych. Ponadto, poza jednym niejednoznacznym przypadkiem Żyda ochrzczonego jako dziecko, źródła nie poświadczają chrztów pod przymusem. Sytuacja ta zmieniła się na początku XV w., kiedy pojawiły się nowa teologiczna ocena przymusowych konwersji oraz nowa polityka wobec Żydów prowadzona przez księcia Albrechta V. Jak pisze autorka, zostało to przeniesione w historiografii na poprzedzający wiek XIV, co jednak nie znajduje poświadczenia w ówczesnym materiale źródłowym.

Martha Keil (St. Pölten) zajmuje się pogromem w Wiedniu w latach 1420–1421, kiedy wygnano i spalono na stosie tamtejszych Żydów, a wielu z nich, zwłaszcza żydowskich dzieci, zostało przymusowo ochrzczonych. Autorka bada losy ponad 20 ochrzczonych Żydów i Żydówek, określanych w źródłach jako *Neukrist*, *Judeus baptizatus* czy *quondam Judaeus*. Szczególną postacią jest tu syn zabitego podczas pogromu rabina Arona Blümleina, spokrewnionego z innymi wybitnymi uczonymi epoki: Izraelem z Krems i Isserleinem z Wiener Neustadt. Autorka zwraca uwagę, że konwertyci jawią się jako mieszkańcy porządných domów, partnerzy dobrze sytuowanych patrycjuszów, a także członkowie wydziału teologicznego Uniwersytetu Wiedeńskiego. Poza tym prawie wszyscy cieszyli się protekcją księcia Albrechta V, wcześniejszego sprawcy wymordowania i zniszczenia ich rodzin, dzięki której, będąc już chrześcijanami, nie byli stygmatyzowani i mogli integrować się ze społeczeństwem chrześcijańskim (w przeciwieństwie do nowych chrześcijan w Hiszpanii i południowej Italii).

Kolejne teksty dotyczą epoki nowożytnej. Artykuł Ivany Ebelovej (Praga), poprzedzony przedstawieniem najnowszych badań, poświęcony jest konwersjom żydowskim w Czechach w XVII i XVIII w. w świetle źródeł wytwarzanych przez instytucje centralne (Kamerę Czeską, gubernatora Czech, arcybiskupstwo praskie), przechowywanych w Archiwum Narodowym. Jak zauważa autorka, w badanym okresie nastąpiła zasadnicza zmiana odnosząca się do charakteru konwersji, kiedy w miejsce wcześniejszych, masowych i zazwyczaj przymusowych konwersji pojawiła się większa liczba dobrowolnych konwersji osób dorosłych (w przypadku dzieci sytuacja wyglądała inaczej). Jednak zmiana religii nie znalazła odzwierciedlenia w konkretnych aktach legislacyjnych. Regulacje koncentrowały się na kwestiach integracji neofitów ze społeczeństwem chrześcijańskim, a wydane przywileje (1695, 1718, 1749) dotyczyły możliwości prowadzenia przez nich działalności gospodarczej, a także zaspokojenia roszczeń finansowych zarówno w stosunku do byłych żydowskich współwyznawców, jak i ludności chrześcijańskiej. Znacznie obszerniejszy materiał odnosi się do konwersji noworodków i dzieci, a dekret z 1765 r. określa warunki, na jakich można było udzielać im chrztu. Autorka zwraca także uwagę, że szczególnie bogate źródło informacji na temat żydowskich konwersji stanowi korespondencja, która jest dość zróżnicowana pod względem treści (np. dotyczy problemów związanych z konwersją jednego członka rodziny, kwestii majątkowych, spadku po zmarłych konwertytach).

Alexandr Putík (Praga) pisze o konwersjach i rekonwersjach Żydów w archidiecezji praskiej w czasie poruszenia mesjańskiego w latach 1666–1720. Przedstawia polityczne, prawne i administracyjne ramy konwersji, opisuje działalność konsystorza arcybiskupiego i proces

wydawania zezwoleń na chrzest, bada demograficzne i społeczne skutki konwersji oraz motywy prowadzące do zmiany religii, a także zróżnicowany stosunek społeczeństwa żydowskiego do konwertytów. Przedmiotem szczególnego zainteresowania autora są te konwersje i rekonwersje żydowskie, które były bezpośrednio lub pośrednio związane z oczekiwaniami mesjańskimi. Ich przebieg ilustruje 16 historii pojedynczych konwertytów lub grup konwertytów. W aneksie autor zamieścił edycję prośby księdza jezuita, Franza Halsbauera, do konsystorza arcybiskupiego o pozwolenie na ochrzcenie trzech praskich Żydów, w przypadku jednego także z żoną.

W kolejnym artykule Martin Štindl (Velké Meziříčí) zajmuje się kontaktami seksualnymi między morawskimi chrześcijankami a Żydami w XVIII w. i ich związkiem z konwersjami religijnymi. Kontakty takie stanowiły przestępstwo i przedmiot procesów sądowych. Autor analizuje, kim byli oskarżeni i jaki charakter miały ich kontakty, a w załączonej tabeli podaje informacje dotyczące kilku par oskarżonych (nazwiska, wyznanie, stan cywilny, wiek, zawód, miejsce pochodzenia, przedmiot oskarżenia i zasądzona kara). Zastanawia się także nad reakcją chrześcijańskiego i żydowskiego otoczenia na takie kontakty oraz ich konsekwencjami dla osób w nie zaangażowanych.

Pavel Kocman (Brno) rozważa, w jakim stopniu chrzty Żydów były częścią barokowych uroczystości w Czechach i na Morawach w XVII i XVIII w., przy czym chodzi tu zarówno o święta kościelne, jak i o egzekucje, podczas których oferowano skazanym Żydom możliwość przyjęcia chrztu. Autor opisuje uroczysty chrzest Żyda Dawida z Nikolsburga (Mikulov), który odbył się w Gurk w Karyntii (1597) przy udziale znamienitych osób, o czym później powstała broszura adresowana do żydowskiej, a także do protestanckiej publiczności. Inna konwersja była częścią święta zakonu jezuitów w Königgrätz (Hradec Králové) w 1665 r., a przypadek nawrócenia z Raigern (Rajhrad) z 1767 r. stanowił z kolei część uroczystej konsekracji nowego kościoła parafialnego pw. Świętego Krzyża. Jak zauważa autor, specyficznym rodzajem uroczystości były chrzty oferowane lub przeprowadzane podczas egzekucji tuż przed wykonaniem wyroku. Autor wskazuje na dwa takie przypadki, przy czym w jednym (1624) skazaniec przyjął chrzest i darowano mu życie, a w drugim (1733) odmówił chrztu i grubiańsko obraził katolickiego księdza, który mu go proponował.

Artykuł Simona Karstensa (Trewir) poświęcony jest karierze Lipmana Perlina, po konwersji Aloisa von Sonnenfelds (ok. 1705–1768). Autor – inspirując się pracami Pierre’a Bourdieu – analizuje cztery rodzaje kapitału, które miały wpływ na jego pozycję i wpływy: kapitał kulturalny (wykształcenie, wiedza i umiejętności – w tym wypadku wynikające z faktu bycia synem rabina i znawcą języków biblijnych, przede wszystkim hebrajskiego), kapitał społeczny (relacje i więzi społeczne – w tym wypadku z drukarzami, Żydami i urzędnikami), kapitał pieniężny oraz kapitał symboliczny (posiadane stopnie i tytuły). Niezwykła, oparta na konwersji, kariera Aloisa von Sonnenfelds, przebiegająca od niskiego urzędnika do szlachcica, położyła podwaliny pod pozycję jego syna Józefa – jednego z najwybitniejszych postaci austriackiego Oświecenia.

Przedmiotem analizy Michaeli Schmölz-Häberlein (Bamberg) jest ok. 200 przypadków konwersji Żydów na chrześcijaństwo w niezależnym biskupstwie Bamberg i sąsiednich terytoriach ewangelickich w latach 1679–1799. Autorka analizuje i przedstawia w postaci wykresów liczbę konwersji w poszczególnych dziesięcioleciach badanego okresu, a także geograficzne i społeczne pochodzenie oraz płeć konwertytów. Na podstawie poszczególnych przypadków pokazuje okoliczności i motywy, które mogły doprowadzić do zmiany religii, jak również dalsze losy konwertytów. Zwraca także uwagę na związek między gwałtownym wzrostem liczby konwersji a działaniami misyjnymi, które w latach trzydziestych i czterdziestych XVIII w.

prowadzili w tym regionie misjonarze pietystyczni z Halle. Interesowali się oni szczególnie środowiskiem kryptosabatajczyków (określanych *Schebslach* lub *Schoepsen*), ale w źródłach prawie nie ma wzmianek świadczących o powiązaniach między sabataizmem a konwersjami Żydów na chrześcijaństwo.

Artykuł Christiana Porzelta (Bamberg) to studium przypadku dwojga konwertytów: Johanna Heinricha Friesenera oraz Eleonory Himmelsbürgerin, którzy w 1745 r. zawarli związek małżeński. Chociaż Kościół katolicki zakazywał takich małżeństw, to zdarzały się one sporadycznie w XVIII w. Po kilku latach Eleonora odeszła od męża i samodzielnie zajmowała się handlem, a miarą jej integracji z otoczeniem chrześcijańskim może być fakt, że znaczną część swojego majątku zapisała w testamencie instytucjom kościelnym. Z kolei Johann Heinrich, który zmarł pięć lat po niej, nie odniósł takiego sukcesu ekonomicznego ani społecznego i pod koniec życia pozostał prawie bez środków i zmuszony był korzystać z pomocy społecznej.

Podobny, mikrohistoryczny charakter ma artykuł Heleny Kappes (Bamberg), poświęcony Żydowi Hirschowi Josephowi, który w 1755 r. został ochrzczony w Bambergu, ale zaledwie po kilku tygodniach, podczas podróży do Amsterdamu, powrócił do judaizmu, co spowodowało wytoczenie mu procesu w 1759 r. Autorka bada warunki życia bohatera, przyczyny jego konwersji i rekonwersji, historię jego ucieczki i tułaczki, a także przebieg samego procesu i jego konsekwencje.

Ostatni tekst, autorstwa Marie Krappmann (Ołomuniec), poświęcony jest sposobom opisywania języka jidysz w osiemnastowiecznych pracach autorów wywodzących się ze środowisk żydowskich, którzy przeszli na wiarę chrześcijańską. Jak zauważa autorka, z językoznawczego punktu widzenia te gramatyki, słowniki i podręczniki zostały w dużej mierze zbądane, natomiast nie poddano analizie strategii, których autorzy używali do opisania swojego języka ojczystego. Na przykładzie dwóch studiów przypadków (dzieła *Sprachmeister* i *Unterricht*) pokazuje, w jakim stopniu strategię te były uwarunkowane różnymi kontekstami historycznymi i społecznymi oraz specyficzną pozycją zajmowaną w społeczeństwie chrześcijańskim przez żydowskich konwertytów, a także jak autorzy postrzegają swoją starą tożsamość, jak konfrontują się z żydowskim i chrześcijańskim światopoglądem oraz jak uzasadniają swoją konwersję.

Podsumowując, recenzowana publikacja stanowi niezwykle ciekawy zbiór historii konwersji i konwertytów, pokazujący różnorodne uwarunkowania relacji chrześcijańsko-żydowskich. Artykuły dotyczą terenów powiązanych ze sobą społecznie i kulturowo w średniowieczu i nowożytności (o dziewiętnastowiecznych konwersjach właściwie nikt nie pisze). Przyczynkarski charakter tekstów ma tu wbrew pozorom dużą wartość. Dzięki niemu otrzymujemy cały wachlarz sytuacji i postaw, które nie mieszczą się w syntetycznym, schematycznym obrazie przebiegu konwersji i dalszych losów żydowskich konwertytów. Dotyczy to zarówno Żydów, znajdujących się w różnych sytuacjach życiowych i mających bardzo różne motywy przyjęcia chrztu, jak i strony chrześcijańskiej, której działania względem ludności żydowskiej rozciągały się od inicjatyw indywidualnych po instytucjonalne, zazwyczaj bardziej planowane i fachowe.

Przez cały tom przewija się jednak kilka ogólniejszych problemów: pytanie o integrację konwertytów w środowisku chrześcijańskim, stopień stosowanego przymusu, ekonomiczny aspekt zmiany wyznania, a także konwersja dzieci. Widoczne jest również zróżnicowanie wynikające z charakteru materiału źródłowego – pomiędzy spektakularnymi konwersjami przedstawicieli elit żydowskich a słabo widocznymi konwersjami „szeregowych” Żydów.

Omawiany tom zawiera cenny materiał porównawczy dla badań zjawiska konwersji Żydów w innych częściach Europy, w tym także w Rzeczypospolitej. Jednocześnie autorzy w bardzo niewielkim stopniu korzystają z dorobku polskich historyków analizujących zjawisko konwersji wśród polskich Żydów: Jakuba Goldberga, Adama Kaźmierczyka (tu szczególnie ważna jest jego książka *Rodziłem się Żydem... Konwersje Żydów w Rzeczypospolitej XVII–XVIII wieku*, 2015) oraz Jana Doktora zajmującego się konwersjami i działalnością misyjną wśród Żydów polskich w okresie poruszenia mesjańskiego w XVII–XVIII w. Tylko w jednym przypadku (Alexandr Putík) spotykamy odwołanie do prac tych autorów, natomiast nie są w ogóle wzmiankowane artykuły z tomu, który ukazał się w 2012 r. pod redakcją Agnieszki Jagodzińskiej (*W poszukiwaniu religii doskonałej? Konwersja a Żydzi*), wykraczającego chronologicznie poza okres nowożytny. Wskazuje to na potrzebę silniejszego zintegrowania badań nad zagadnieniem żydowskich konwersji prowadzonych w Europie Środkowo-Wschodniej.

ANNA MICHAŁOWSKA-MYCIELSKA
Uniwersytet Warszawski, Wydział Historii
ORCID 0000-0002-7007-5767